

İHVAN-I SAFA'DA MUTLULUK DÜŞÜNCESİ

Vahit CELAL*

Özet

İslam dünyasında siyasi çalkantıların yaşandığı X. Yüzyılda Basra'da ortaya çıkan İhvan-ı Safa, İslam dünyasının İlk Felsefe Cemiyeti olarak kabul edilir. Dinî, felsefî ve siyasî çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde felsefî ve ilmî çalışmaları, dinî ve ahlakî gayretleriyle ortaya çıkmaları ve bu şekilde çözüm üretmeye çalışmaları açısından önem arz etmektedir. İhvan-ı Safa'nın 52 bölümden oluşan "Resailu İhvani's-Safa" adlı risalesi günümüze kadar gelmiştir. Bu makalede İhvan-ı Safa'nın mutluluk hakkındaki görüşleri ana hatlarıyla ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: İhvan-ı Safa, mutluluk, felsefe, ahlak, ruh, nefis tezkiyesi.

HAPPINEES THOUGHT IN IHVAN-I SAFA

Abstract

Ihvan-i Safa, who emerged in Basra in the X.th century, where political turmoil in the Islamic world was experienced, is regarded as the First Philosophical Society of the Islamic world. It is important for philosophical and scientific studies to emerge in religious and philosophical and political conflicts at a time when they are widespread, with religious and moral efforts, and to try to produce solutions in this way. Ihvan-i-Safa's "Resailu Ihvani's-Safa", which consists of 52 chapters, has reached the present day. In this article, the views of İhvan-i Safa on happiness have been tried to be taken into consideration.

Key words: Ihvan-i Safa, happiness, philosophia, morals, spirit, purification of nafs.

Giriş

İhvan-ı Safa X. Yüzyılın sonlarına doğru Basra'da ortaya çıkmış (Çubukçu, 1964, s.43) dinî, felsefî, siyasî ve ilmî amaçları olan; faaliyetlerini gizli olarak sürdürmüş bir felsefe cemiyetinin adıdır (Bayrakdar, 2012, s.135; Güneş, 2004, s.90). Bu cemiyetin tam adı "İhvan-ı Safa ve hullânü'l vefa ve ehlü'l adl ve ednâü'l hamd'dır" yani Safâ Kardeşler, Vefalı Dostlar, Adalet Ehli ve Hamd Çocukları anlamına gelmektedir. (Uysal, 2012, s.15). Onların, Abbasi devletinin sonlarına doğru, dinî, felsefî ve siyasî çekişmelerin yaygın olduğu bir dönemde felsefî ve ilmî çalışmaları, dinî ve ahlakî gayretleriyle ortaya çıkmaları ve bu şekilde çözüm üretmeye çalışmaları oldukça dikkate değerdir. Nitekim bahsi geçen dönem toplumsal kampaşmaların ve düşünsel yarılmaların yaşandığı bir dönemi ifade eder. Akıl ile inancın (Felsefe-Din), bağlanma ile sorgulamanın sarsıcı geriliminde Mutezile, Kelamcılar, Felsefeciler ve Tasavvufçular kendilerine yer ararlar. Bâtini-Zâhiri ya da Sunnî-Şii diye bilinen ve uzlaşmaz bir hat izleyen eğilimler, toplumdaki bölünmelerin temel aktörleridir. (Sönmez, 2012, I/s.7). İşte böyle bir ortamda İhvan-ı Safa'nın esas gayesinin taassup içinde gördükleri Müslümanları aydınlatmak olmuştur (Taylan, 2011, s. 138). Ayrıca din ve felsefeyi

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi ABD, vcelal@bartin.edu.tr.

uzlaştırmak, doğa bilimlerinden ve bütün bilimlerden olabildiğince istifade ederek oluşturdukları felsefî görüşlerini yaymaktan ibaret olmuştur.

Bu sebepten İslam Dünyası'nda yaşamakta olan bazı problemler açısından da önem arz eden İhvan-ı Safa'nın felsefî görüşlerinin öğrenilmesine, incelenmesine ve örnek alınmasına ihtiyaç vardır. Dinî ve ahlakî kaygılarla ortaya çıkan İhvan-ı Safa, bağnazlığı, fikir ve mezhep çekişmelerini gidermeyi; kardeşlik ve yardımlaşma duygusunu yerleştirmeyi, kendilerine göre yanlış bilgiler ve batıl düşüncelerle kirlenmiş olan dini, felsefe ile yeniden temizlemeyi hedeflemiştir (Uysal, 2000, s.2). Onlar bu amacı gerçekleştirirken eklektik davranmış, ön yargısız bir yaklaşımla dinî, felsefî ve ilmî olmak üzere ulaşabildiği her türlü bilgiyi kullanmıştır. İhvan-ı Safa'nın Risalelerinde sıkça dile getirdiği "nefs tezkiyesi", "sırat-ı müstakim" ve mezhep farklılıklarını ısrarla eleştirerek tek din, tek nefis ve tek mezhep vurgusunu İslam dünyasının parçalanmış ruhî yapısını gözeterek yaptığı söylenebilir (Taş, 2012, s.15). İhvan-ı Safa düşüncelerini, dinî ve felsefî ilimler alanında yazdıkları elli iki risaleden oluşan "Resailü İhvanî's-Safa" adlı eserde anlatmıştır. Ancak bu Risalelerin kimler tarafından ve ne zaman kaleme alındığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber Risaleler'in onuncu yüzyılda yazılmış olduğu genel olarak kabul edilmektedir. Bu eser ilimler ansiklopedisi mahiyetinde olup, matematikten siyasete çeşitli ilimleri içermektedir (Bayrakdar, 2003, s.90). Dolayısıyla onlara "İslam Ansiklopedistleri" adı da verilmiştir (Vural, 2003, s.214).

İhvan-ı Safa cemaatinin üyeleri hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Ebu Hayyan et-Tevhidî'nin (ö.414/1023) zikretmiş olduğu bazı isimlerden bahsedilebilir. Topluluğun kurucusu olarak gösterdiği Zeyd b. Rifâ'a'nın Basra'da yaklaşık on kadar entelektüel ile tanıştığını, onlarla sık sık görüşüğünü ve bu samimiyetin sonunda onların bir felsefe akımının doğuşuna yol açtığını ifade etmektedir (Toktaş, 2013, s.184). Yine Zeyd b. Rifâ'a ile birlikte Ebû Süleyman Muhammed b. Ma'ser el-Bustî (el-Makdisî), Ebu'l-Hasan Ali b.Harun el-Zencânî, Ebû Ahmed Muhammed el-Mihricânî ve Avfî gibi isimler İhvan-ı Safa'nın diğer üyeleri olarak bilinmektedir (Taş, 2012, s.18). Cemiyetin üyelerinden olan Zencânî, İhvan-ı Safa topluluğunun başkan ve önde gelenlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Cemiyetin nerede ve nasıl kurulduğu tartışma konusudur. Bizzat İhvan-ı Safa'nın Resail'de anlattıklarına göre Cemiyet'in üyeleri çeşitli şehirlere yayılmıştır. Onların faaliyet merkezi Basra olmasına rağmen Bağdat ve Mısır'da da şubelerinin bulunduğu tahmin edilmektedir (Çatinkaya, 2002, s.523).

İhvan-ı Safa'nın Mutluluk ile İlgili Görüşleri

Bu makalede ilk önce İslam Felsefesinde mutluluk konusunu ana hatlarıyla belirttik. Daha sonra da İhvan-ı Safa'nın mutluluk hakkındaki görüşleri üzerinde durduk. Şimdi İslam Felsefesinde mutluluk düşüncesinin ana hatlarıyla açıklamaya çalışalım. İslam Felsefesinde mutluluğun genel olarak "her insanın arzuladığı şey" olarak tanımlandığı söylenebilir. Ayrıca mutluluğun iki niteliğinden bahsedilir. Birincisi, mutluluğun hiçbir zaman başka bir şey için değil, bizzat kendisinden dolayı tercih edilmesidir. İkincisi ise, sadece mutluluğun kendi kendine yeterli ve basit oluşudur.

Mutluluk hem bilme hem de yapma ile ilgilidir. Bununla beraber mutluluğun gerçekte ne olduğu ve ona ulaştıracak vasıta ya da vasıtaların neler olduğu önemli problemlerdendir. Başka bir ifade ile mutluluk konusu İslam ahlak felsefesinin en önemli konusunu teşkil etmektedir. İslam filozofları özellikle de Farabi (ö.339/950) felsefeyi (hikmeti) mutluluğa

götüren bir yol ve yaşama tarzı olarak telakki etmiştir. İslam ahlak felsefesinde ahlakî eylemin nihaî gayesi olarak ya *üzüntüden kurtulmak* ya da *mutluluğa erişmek* olarak ifade edilmiştir. Mutluluk, Farabi ile birlikte, psikolojik temelden hareketle epistemolojik ve toplumsal yönleriyle incelenmeye başlanmıştır. Daha sonra *üzüntüden kurtulmak* temel ilke ve gaye olmaktan çıkmış onun yerini mutluluğa ulaşma (*Tahsilü's-sa'ade*) almıştır. Farabi'nin genel olarak felsefi görüşlerinin temelinde insanın bütün yapıp etmelerinin en yüce gayesinin en yüce mutluluk olması gerektiği ve böyle bir mutluluğun, ahlakî belirlediği düşüncesi İslam ahlak düşüncesinde belirleyici olmuştur. (Bircan, 2013, s.672).

Genel olarak söyleyecek olursak İslam düşüncesinde mutluluk, özü itibarı ile bir "hazdır". Buradaki haz ile kastedilen "aklî haz"dır. O bilgi/hikmet hazzıdır. En iyi, en üstün, en açık seçik, en devamlı, asla eleme dönüşmeyen, değişip yok olmayan, sadece insana özgü olan hazdır.

İhvan-ı Safa felsefenin dünyadaki faydası hakkındaki düşüncesini açıklarken, aşağı ve rezil alemde ayrılmayı sağlayacak beşeri huyların ve insanî suretin yetkinleştirilmesidir, diye tarif etmiştir. Onlara göre felsefenin evveli ilimlerin sevgisi, ortası insanlığın takatı nisbetinde varlıkların hakikatlerini bilmek, sonu da ilme uygunluk gösteren söz ve eylemlerdir. Zira nasıl ki alemde her varlığın varoluş ve yaratılış sebebine uygun fiili varsa, aynı şekilde sadece insana özgü olan fiiller de vardır. Söz konusu fiiller insanın, insan olarak alemde bir varlık olabilmesi için düşünceyi kullanarak insanî erdemleri meleklerle has huyları tamamlayıp kuvve halinde olan nutk gücünü fiil haline çıkarmasıdır. İşte felsefe kısaca bilgi edinme, erdemli olma ve böylece nutk gücünü yetkinleştirme çabasıdır. Öyleyse felsefe, kurutuluşun yolu, iffetin hazinesi, Tanrı'nın ışığı, aklın anahtarıdır. En yüce makamlara yükselmeye Tanrı'ya giden yolda en güvenilir bir yol ve önemli bir destektir. Yani en aşağı dereceden en üst dereceye, süflî alemde yüce aleme intikal etmek, meleklerden bir melek ve cennetlerde Rahman'ın komşusu olmak ancak hikmetle mümkündür (Bircan, 2001, s.164-165).

İhvan-ı Safa'nın felsefî görüşleri ve sistemleri eklektik mahiyette olduğu söylenebilir. Örnek olarak onlar matematikte Pisagorcuların, mantıkta Aristoteles'in, metafizikte Platon ve Yeni-Platonculuğun, din felsefesinde Farabi'nin, ahlakta da Sokrates ve Mutasavvıfların etkisi altında kalmış olup, bu tür yaklaşımları Peripatetik (Meşşailik) anlayıştan ziyade Pisagorcu ve Sokratik amaca (eudaimonizm) daha yakın durmaktadır. Bununla birlikte İhvan-ı Safa'ya göre felsefe sadece hakikatin araştırılmasından ibaret olarak teoride kalmaz, onun kişinin söz ve davranışlarını düzenleme gibi pratik ve ahlakî bir boyutu da vardır. Buna paralel olarak onlar filozofu ise "davranışları güzel, sanatı sağlam (işinin ehli), doğru sözlü, güzel ahlaklı, düşünceleri düzgün, amelleri temiz, bilgileri gerçekçi" olarak nitelerler (Taş, 2012, s.152).

İhvan-ı Safa'nın mutluluk hakkındaki düşüncesine gelecek olursak onlar bu konudaki görüşlerini "Risaleler" in çeşitli yerlerinde dile getirmiştir. İhvan-ı Safa'ya göre alemde her şey hayır için, hayır ise kendisi için istenir (Çağrı, 2000, s.108). Burada görülüyor ki, İhvan-ı Safa hayır ile mutluluğu aynı anlamda kullanmaktadır. Onlar hayrı, mutluluk diye açıklamışlar ve mutluluğun da başka bir amaç için araç değil, kendi kendisinin amacı olduğunu belirtmişlerdir.

İhvan-ı Safa mutluluğu ikiye ayırmıştır:

1. Dünyevî mutluluk

2. Uhrevî mutluluk (Resail, I/317)

Dünyevî mutluluk, her varlığın en iyi durumlarla en mükemmel gayelere doğru ilerlerken en uzun süre yaşamasıdır. Uhrevî mutluluk ise, her nefsin yine en iyi durumlarda ve en yetkin gayelere doğru yükselerek ebediyen varlığını sürdürmesidir.

İhvan-ı Safa devamlı mutluluğa ulaşabilmek için nefsin bedenden ayrılması gerektiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla insan bedene bağlı kaldığı sürece tam olarak mutlu olamaz. İhvan-ı Safa'nın bu konudaki görüşleri Platon'un Phaidon diyalogunda "*tanrılar katına yükselmek felsefe yapmayanlara ve fânî dünyadan ayrılırken tamamen arınmayanlara yasaktır, bu sadece öğrenmeyi sevenlerin hakkıdır. Gerçek filozofların, beden isteklerine teslim olmaksızın güçlü kalarak, bedenin arzularından uzak durmalarının nedeni budur*" (Phaidon, 1995, s.54), şeklindeki görüşünden esinlendikleri görülmektedir. Bunun için İhvan-ı Safa'ya göre insanın yaşantı ve fiilleri ile meleklerle benzemeye çalışması ve nefsini temizlemesi (nefs tezkiye) gerekmektedir. Bunun sonucunda insan ancak ruhî yetkinliğini elde edebilir. İşte bu şekilde yetkinliği kazanan iyi nefisler, dünya hayatında "bilkuvve melek", bedenden ayrılmasıyla da "bilfiil melek" olurlar. İhvan-ı Safa insanın varoluş sebebinin, kendini ve Yaradan'ını bilip meleklerden bir melek olabilecek şekilde yetkinliğini kazanması olarak görmektedir. İşte ahirette gerçekleşecek en yüce ve en tam olan mutluluk budur (Bircan, 2001, s.88).

Ancak İhvan-ı Safa en yüce mutluluğu elde edilmesi için nelerin yapıp yapılmayacağını her insanın bilemeyeceğini söylemektedir. Zira onlara göre, iyinin ve kötünün ne olduğunu her insan tespit edemez. Hatta bu konuda bilgilerin bile ihtilaf halinde olduklarını beyan etmektedirler. Dolayısıyla hangi zaman ve şartta nelerin iyi, nelerin kötü olduğunun bilinmesi için insanların bir "muallime" ihtiyacı vardır. Kanun koyucular, bütün insanların öğreticisi, eğiticisi ve üstadıdır. Kanun koyucuların eğiticisi melekler, meleklerin ki Küllî Nefs, Küllî Nefsin ki Faal Akıldır. Bunların hepsinin muallimi ise Allah'tır (Bircan, 2001, s.94; Resail, III/479-480).

Ayrıca onlar fiilleri kötü, ahlakı çirkin, işleri bozuk (fasid), yaşantısı adalet ve itidalden uzak olan bilgisiz kötü nefisleri "bilkuvve şeytan" ve nefsi bedenden ayrıldıktan sonra da "bilfiil şeytan" olacağını söylemişlerdir. Bu nefislerin atılacağı yerin cehennem olduğunu ifade etmişlerdir. Oysa yetkinleşmiş bulunan, dünyada bilkuvve, bedenden ayrılınca da bilfiil melek haline gelecek olan nefisler, elemeler ve ihtiyaçlardan uzak cennet ehline, melekî nefislere katılmaktadırlar. Onlar Tanrı'nın civarındadırlar, O'nu ziyaret eder, O'na bakar ve O'nu görürler (Bircan, 2001, s.88; Resail, III/62-63).

İhvan-ı Safa, Risalelerinin başka bir yerinde, insanları mutluluk ve mutsuzluk bakımından dörde ayırmaktadır (Çalışkan ve Uysal, 2012, I/s.226).

1. Hem dünyada hem de ahirette mutlu olanlar. Bunlar, dünyada malı, mülkü ve sağlığı yerinde olan, bununla birlikte imkânlarından ancak ihtiyacı ölçüsünde yararlanarak fazlasını ahiretteki iyilikleri uğruna harcayanlardır.

2. Dünyada mutlu, ahirette mutsuz olanlar. Bunlar, pek çok dünyevî nimete mazhar olmakla birlikte hepsini dünyevî lezzet ve menfaatleri için kullanan, bencil arzuların tatmini için harcayan, dinin ikazlarını göz önüne almayan, buyruklarına uymayan, hükümlerini tanımayan kimselerdir.

3. Dünyada mutsuz, ahirette mutlu olanlar. Bunlar dünya hayatını yokluk, kahr ve sıkıntı içinde geçiren, dünya nimetlerinden mahrum kalan, ancak bütün bunlara sabır ve tevekkülle katlanarak dinin buyruklarına uyan, kanunlarını tanıyan kimselerdir.

4. Dünyada da ahirette de mutsuz olanlar. Bunlar da bir öncekiler gibi dünyevî nimet ve imkanlardan yoksun olmakla birlikte dinin buyruklarına uymayan, hükümlerini tanımayan, ikazlarını dikkate almayan kimselerdir.

Yine mutluluğu, Tanrı tarafından verilen en büyük nimet olarak gören İhvan-ı Safa'ya göre, "insanın rızıklandırıldığı şeylerin en iyisi mutluluktur". Allah her doğanı dünyada mutlu kılmaya kadirdir. Her insana mutluluktan bir pay verilmiştir ve o da dünyada ve ahirette olmak üzere ikiye ayrılmıştır (Filiz, 2002, s.244).

Ayrıca belirtilmesi gereken önemli hususlardan birisi de İhvan-ı Safa'nın mutlulukla lezzeti birbirinden ayırmasıdır. Onlara göre lezzet, bedeni meydana getiren unsurların terkihi ile ilgili bir algıdır. Yine onlar lezzeti, bozulan tabiî yapının yeniden önceki düzen ve uyumuna kavuşmasından doğan bir duygu olarak tarif etmişlerdir. Lezzet çeşitlerini de dört kategoride incelemişlerdir:

1. Şehvî ve tabiî lezzetler. Nefsin yeme içmeden duyduğu lezzetlerdir.
2. Hayvanî ve hissî lezzetler. Cinsel ilişkiyle öfke duygusu ve intikam almaktan duyulan lezzetlerdir.
3. İnsanî ve fikrî lezzetler. Nefsin bilgilere dair kavramları ve şeylerin gerçekliklerini tanıması suretiyle ulaştığı lezzetlerdir.
4. Ruhanî ve melekî lezzetler. Nefsin bedenden ayrılmasından sonra duyacağı lezzetlerdir (Çağrı, 2000, s.110).

Görülüyor ki İhvan-ı Safa için lezzet, ahlaki değil biyolojik bir duygu ve değer alanı olmayıp canlılık fonksiyonudur. Esasen onlar ister dünyevî ister uhrevî olsun maddi ve bedeni hazlara değer vermekten kaçınmışlardır (Çubukçu, 1964, s.48). Böylece onların hedonist ahlakın karşısında yer aldıkları söylenebilir.

İhvan-ı Safa'nın filozof ve peygamber, din ile felsefe arasında kurduğu ilişkideki sınıflandırma ve derecelendirmede en önemli kavramlardan birisi melekî kavramıdır. Bu kavram ile kastettikleri insanın bilfiil melek olabilecek şekilde nefsinin arındırılması, huylarını iyileştirmesi ve eksikliklerinden kurtulmasıdır. İnsan ancak bu şekilde hem dünyada hem de ahirette mutlu olabilir (Bircan, 2001, s.287).

İnsanın yetkinliğini elde edebilmesi, İhvan-ı Safa'ya göre, insanî nefsin yani akıl gücünün, gazabî ve şehvî güçlerin eğilimlerine engel olup onları düzenlemesiyle, böylece melekî nefsin derecelerine yükselebilecek iyi fiilleri huy ve karakter haline getirmesiyle mümkündür (Çetinkaya, 2002, s.527). İhvan-ı Safa'nın Aristotelesçi ahlak anlayışından ilham aldıkları anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* adlı kitabında iyi fiillerin sürekli yapıldığında alışkanlık haline geleceğini ve alışkanlığın da insanın ikinci huyu olduğunu belirtmektedir (Aristoteles, 1998, s.24/1103b. Arslan, 2016, s.258)

Sonuç

İhvan-ı Safa'ya göre felsefe insanın kendini yetkinleştirme yollarından biridir. Mutluluk ise insanın yetkinleşmesinin önemli bir göstergesidir. İhvan-ı Safa'ya göre mutluluk, hayır anlamına gelir ve kâinattaki her şey hayır için istenir. Hayır başka bir şey için değil ancak

kendisi için istenir. Dolayısıyla insan mutlu olmak için mutlu olur ya da mutluluğu ister ve doğruya ancak doğru yolla ulaşır (Kelikli, 2013, s.93).

İhvan-ı Safa'ya göre mutluluk, dünyevî mutluluk ve uhrevî mutluluk olarak ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi her varlığın en iyi şartlarda en mükemmel gayelere doğru ilerlerken en uzun süre yaşamasıdır. İkincisi ise her nefsin yine en iyi koşullarda ve en yetkin gayelere doğru yükselerek ebediyen varlığını sürdürmesidir. Bunlardan birincisinin biyolojik ve ikincisinin de manevi bir amaç doğrultusunda oluşturulmuş tanımlamalar olduğunu söyleyebiliriz. Bu ayırmadan hareketle İhvan-ı Safa insanları mutluluk ve mutsuzluk bakımından dörde ayırmıştır. İhvan-ı Safa'nın mutluluk düşüncesinde dünyevi ve uhrevi mutluluk ayrımının içerisini dolduran bazı kavramlar vardır. Onların mutluluktan ayrı değerlendirdikleri lezzet kavramı bunlardan biridir. İhvan-ı Safa'ya göre bedeni meydana getiren öğelerin bileşkesiyle ilgili bir algı olan lezzetin ikisi olumsuz ikisi de olumlu olmak üzere dört çeşidi vardır. Buna göre İhvan-ı Safa maddî ve bedenî lezzetleri değersiz ve suflî görerek salt hazcı, hedonist bir ahlak anlayışını olumsuzlamışlar; bunların yerine insanı azgınlıklarından ve eksikliklerinden arındıran manevî lezzetlere vurgu yapmışlardır.

İhvan-ı Safa'nın mutluluk düşüncesinde önemli kavramlardan biri de melekî kavramıdır. Bu da insanı bilfiil ve bilkuvve her türlü sapkınlıktan koruyan ve uhrevî mutluluğu sağlayacak olan bir niteliktir.

KAYNAKÇA

Arslan, Ahmet (2016), *İlkçağ Felsefesi Tarihi 3, Aristoteles*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aristoteles (1998), *Nikhomakos'a Etik*, (çev. Saffet Babür), Klasik Metinler, Ankara: Ayraç Yayınevi.

Bayraktar, Mehmet (2012), *İslam Bilim Adamları*, İstanbul: İnkilap Yayınları.

Bayraktar, Mehmet (2003), *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Bircan, Hasan Hüseyin (2001), *İslam Felsefesinde Mutluluk*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Bircan, Hasan Hüseyin, (2013), *Ahlak: Mutluluk ve Erdem*, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, (ed. M. Cüneyd Kaya), 1.baskı, İstanbul: İSAM Yayınları, ss.655-684.

Çağrı, Mustafa (2000), *İslam Düşüncesinde Ahlak*, İstanbul: Birleşik Yayıncılık.

Çalışkan, İsmail ve Uysal, Enver (2012), *Matematik Kısımının Dokuzuncu Risalesi: Ahlakın anlamı, Farklı Oluşunun Nedenleri ve Ahlakî Hastalıkların Çeşitleri, Peygamberlerin Ahlakına Dair Bazı Nükteler ve Filozofların ahlakının Özü Üzerine*, *İhvan-ı Safa Risaleleri* içinde Cilt:1, (Editör: Abdullah Kahraman), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss.201-267.

Çetinkaya, Bayram Ali (2002), *İhvan-ı Safa'nın Din Söylemi*, *İslami Araştırmalar Dergisi*, Cilt:15, Sayı:4, ss.523-535.

Çetinkaya, Bayram Ali (2002), *Bilimler Ansiklopedisi Klasığı Olarak İhvan-ı Safa Risaleleri*, *Dini Araştırmalar*, Cilt:8, Sayı:22, ss.263-285.

Çetinkaya, Bayram Ali (2012), *Onuncu Yüzyılda Felsefi Bir Topluluk Olarak İhvan-ı Safa*, *İslam Felsefesi Tarihi C.1* içinde, (ed. Bayram Ali Çetinkaya), 1.baskı, Ankara, Grafiker Yayınları, ss.241-325.

Çubukçu, İbrahim Agah (1964), “İhvan-ı Safa ve Ahlakî Görüşleri”, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 12, Sayı:1, ss. 43-49.

Filiz, Şahin (2002), *İlk İslam Hümanistleri*, Konya: On Bir Eylül Yayınları.

Güneş, Cahit (2004), *İhvan-Safa Literatürü*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:6, Sayı:2, ss.89-105.

Murat, Kelikli (2013), “Aristoteles'te Abese İrca Yöntemiyle İspatlama”, Kutadgubilig Dergisi, Sayı: 23, İstanbul, ss.91-105

Sönmez, Burhan (2012) Giriş, *İhvan-ı Safa Risaleleri* içinde Cilt:1, (Editör: Abdullah Kahraman), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss.7-9.

Uysal, Enver (2012) Risalelerin İçeriklerini Özetleyen Fihrist Bölümü, *İhvan-ı Safa Risaleleri* içinde Cilt:1, (Editör: Abdullah Kahraman), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, ss.15-30.

Platon (1995), Phaidon, (çev. Ahmet Cevizci), Ankara, Gündoğan Yayınları.

Taylan, Necip (2011), *Anahatlarıyla İslam Felsefesi*, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Taş, İsmail (2012), *İhvan-ı Safa'da Felsefe ve Din Münasebeti*, Konya: Palet Yayınları.

Vural, Mehmet (2003), *İslam Felsefesi Sözlüğü*, Ankara: Elis Yayınları.

Uysal, Enver (2000), “İhvan-ı Safa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XXII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, ss. 1-6.

Toktaş, Fatih (2013), İhvan-ı Safa: Din-Felsefe İlişkisi ve Siyaset, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde, (ed. M. Cüneyd Kaya), 1.baskı, İstanbul: İSAM Yayınları, ss.183-220.